

Safet Bandžović
Institut za historiju u Sarajevu

ISELJAVANJE MUSLIMANSKOG STANOVNIŠTVA IZ KNEŽEVINE SRBIJE U BOSANSKI VILAJET (1862-1867)

Rezime

U Srbiji su tokom XIX stoljeća bile izvedene planske akcije s ciljem da se muslimani isele. Cijeli taj proces je tekao postepeno, ali sigurno, i završen je onako kako je bilo i planirano: definitivnim nestankom ovog stanovništva s osmom decenijom XIX stoljeća. Znatna dio ovog stanovništva se potom naselio u krajevima širom Bosne. Kada se s kritične vremenske distance promatra višestoljetni proces iseljavanja muslimanskog stanovništva sa prostora današnje Srbije, to unosi dodatni nemir zbog pogubnosti, masovnosti i svog fatalizma. U tom kontekstu, pominjanjem brojnih gradova i naselja iz kojih su muhadžiri zauvijek otišli, kao i promatranjem promjena etničkih karti, slaganjem izuzetno složenog mozaika, dolazi do izražaja činjenica o kontinuitetu politike koja je imala za posljedicu da se broj muslimana neprestano smanjuje, da su oni zapravo, kao navodno tuđ element, trebali i potpuno nestati, asimilacijom, protjerivanjem ili utapanjem u bezimene, besperspektivne vjerske i minorne statističke grupacije.

Muslimansko stanovništvo na prostoru Beogradskog pašaluka, u kojem je bilo veoma malo etničkih Turaka, koje su nazivali "*Turkušama*" ("*tursko čeljade*"), "*Gangrcima*" ili "*Mandžukama*", je početkom XIX

stoljeća činilo većinsko stanovništvo, naročito u Beogradu, Šapcu i Užicu. U jedanaest nahija ovoga pašaluka oni su predstavljali 58 odsto stanovništva.¹ Semantički sadržaj izraza “*Turčin*” bio je artikuliran momentom religioznosti a ne momentom etničke identifikacije.² Jezgro muslimanskog stanovništva formiralo se kroz dugotrajan i složen proces islamiziranja lokalnog slavenskog življa raznorodne etničke pripadnosti, doseljavanjem s istoka, trajnim nastanjivanjem i asimilacijom grupa i pojedinaca neslavenskog porijekla, te zadržavanjem relativno malobrojnih turskih enklava.³ Muslimani su bili u veoma nezavidnoj materijalnoj situaciji zbog svega što su pretrpjeli od kraja XVIII stoljeća, a pogotovo u doba Karađorđeve pobune.⁴ U tom vremenu morali su četiri puta napuštati svoje domove.⁵ Proces iseljavanja je nastavljen i u vremenu vlade Miloša Obrenovića. Svako raseljavanje lišavalo ih je svega što su do tada stekli, dovodeći ih do prosjačkog štapa i potištenosti.⁶

¹ Beogradski pašaluk se ne spominje u osmanskim dokumentima, jer kao takav nije ni postojao u Osmanskom carstvu. Postojao je Smederevski sandžak u čijem se sastavu nalazio i Beograd. Udomaćen u narodnom govoru, “*Beogradski pašaluk*” prihvaćen je u zvaničnoj prepisci Habsburškog carstva. Mada netačan, docnije je iz lokalnih pisanih spomenika prešao u savremenu historiografsku literaturu, a posebno u publicistiku - nav. prema: M. Pelesić, *Manipulacije srpske historiografije o Bosni i Hercegovini*, Prilozi, br. 29, Sarajevo, 2000., 382.

² N. Filipović, *O problemima društvenog i etničkog razvitka u doba osmanske vlasti*, diskusija: *Problemi etničkog razvitka u Bosni i Hercegovini*, Prilozi, br. 11-12, god. XI-XII, Sarajevo, 1975.-1976., 278. V. Karadžić je, pak, pisao i sljedeće: “*U carstvu turskome ko god vjeruje u svjeca Muhameda, on se zove i jest Turčin*” - V. Stanisavljević, *Srpska nacionalna revolucija u delima Vuka Stefanovića Karadžića*, Gornji Milanovac, 1987., 8; upor. T. P. Vukanović, *Etnogeneza Južnih Slovena*, Vranjski glasnik, knj. X, Vranje, 1974., 305.

³ Nav. prema: “*NIN*”, br. 2507, Beograd, 14. januar 1999.

⁴ Upor. S. Bašagić-Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463.- 1850.)*, Sarajevo, 1900., fototipsko izdanje Istanbul, 1994., 119-125; O. Zirojević, *Srbija pod turskom vlašću (1459.-1804.)*, Novi Pazar, 1995., 159-160.

⁵ Opšir. S. Bandžović, *Muslimansko stanovništvo Beogradskog pašaluka u doba Karađorđa i Miloša Obrenovića*, Takvim za 2001. (1421./22. h.g.), Rijaset IZ u BiH, Sarajevo, 2000., 75-92.

⁶ R. Tričković, *Beograd pod turskom vlašću 1521.-1804.*, Zbornik za orijentalne studije, br. 1, Beograd, 1992., 127; M. Đorđević, *Srbija u ustanku 1804.-1813.*, Beograd, 1979., 59.

U Beogradu su predstavljali četiri petine u odnosu na drugo stanovništvo, u Užicu su činili 96,7 odsto populacije, a 65 odsto u Pomoravlju. Po nekim srpskim izvorima, u Sokolu i osam okolnih sela bilo je 1.600 muslimana, od kojih je 300 nosilo oružje; u Užicu je ova naseobina brojala 1.500-2.000 pušaka; u šabačkom gradu bilo je oko 1.000 muslimana od čega oko 200 pod oružjem.⁷ Isti izvori su procjenjivali da se uoči krize 1862. godine, u kneževini Srbiji nalazilo “*oko 12.500 Turaka, od čega je skoro 3.000 bilo vojnika*”. Tokom te godine bivalo je sve manje varošana a sve više nizama.⁸ Knez Mihailo Obrenović je od svog dolaska na vlast 1860. započeo jaku agitaciju protiv Turske Osmanske države.⁹

Muslimansko stanovništvo je bukvalno nestalo iz kneževine Srbije do 1867. godine, a iz jugoistočne Srbije zaključno sa 1882. godinom. Bile su poduzimane razne organizirane akcije da se muslimani isele.¹⁰ Iseljavanja su, također, bila motivirana brojnim političkim, psihološkim, ekonomskim i vjerskim razlozima.¹¹

U Beogradu su početkom šezdesetih godina bili veoma zategnuti odnosi između muslimana i hrišćana. Srpska masa je, u trenucima borbe-

⁷ U jednoj narodnoj pjesmi pjeva se o Šapcu iz vremena dahija: “*Šabac grade, moj veliki jade! Kroza te se proći ne mogaše/ Od Mus-age i od Halil-age,/ Od srebrnih noža i pušaka,/ I od njina velika jordama*”. Jedno od naseljenih mjesta u šabačkoj nahiji zvalo se Veliki Bošnjak. Danas nosi naziv Dragilje. Stari Adžbegovac u negotinskoj nahiji danas se zove Srbovo, naselje Turčin u jagodinskoj nahiji danas nosi ime Staro Selo i sl.

⁸ Đ. Magarašević piše u svom *Putovanju po Srbiji 1827. god.* da su Turci u Šapcu “*po većoj časti Bošnjaci, dakle poturčeni Srbi, od kojih jedva se koji nađe da zna turski govoriti*”. Upor. Ž. Đorđević, *Srpska narodna vojska 1861.-1864.*, Beograd 1984., 60.

⁹ S. Stanojević, *Istorija srpskog naroda*, Beograd, 1926., 368-369.

¹⁰ L. Ranke, *Srbija i Turska u XIX veku*, Beograd, 1892., 487-488; Š. Hodžić, *Doseljavanje muslimanskog stanovništva u Tuzlu*, Glasnik, Vrhovno islamsko starješinstvo u SFRJ, br. 2, Sarajevo, 1979., 173-174; E. Mušović, *Muslimansko stanovništvo Srbije od pada Despotovine (1459.) i njegova sudbina* (u daljnjem tekstu: *Muslimansko stanovništvo Srbije*), Kraljevo, 1992., 125-127.

¹¹ Opšir. S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Srbije i Crne Gore tokom XIX stoljeća*, Takvim, za 1999. (1419./20. h.g.), Mešihat Islamske zajednice Sandžaka, Sarajevo-Novı Pazar, 1998., 357-410.

nog raspoloženja i oslabljene kontrole, muslimanima po čaršiji skidala čalme i obarala čepenke, a oni pak, kako su ih Srbi nazivali, “*batal-age*” odvrćali ih prijatnjom da će se osvetiti i “*najesti šumadijskih kokošaka*”.¹² Uzajamni srpsko-muslimanski sukobi kulminirali su 1862. godine kada je došlo do sukoba u Beogradu te je turska artiljerija iz tvrđave bombardirala ovaj grad.¹³ U toku sukoba jedan broj muslimana u gradu sakrio se po kućama i džamijama odakle je pružao otpor srpskim napadačima. Kosta N. Hristić o tome zapisuje: “*Puškaranje širilo se svuda gde su Turci stanovali. Naši ljudi u pojedinim gomilicama napadali su na turske kuće, a Turci su otud pucali i branili se. Oni su bili jako zastrašeni i niko se nije smeo pojaviti. Nisu smeli ni prenoćiti u svom stanu. Krišom prelazili su i provlačili se iz kuće u kuću i odbegavali u grad. Čitava jedna gomila jurila je i bežala dorćolskom ulicom u grad, napadana uz put od strane naših ljudi, kojom su prilikom izginuli neki s obe strane. Naši ljudi upadali su u kuće turske i pljačkali, a Turci bežeći u grad, pljačkali su neke bakalnice naših ljudi. No mnogi Turci koji su dalje od grada stanovali, nisu mogli u grad bežati. Oni su ostali skriveni u stanovima, braneći se iz svoga skloništa*”.¹⁴ Nakon slamanja ove odbrane Srbi su jedan broj muslimana poslali u beogradsku tvrđavu.¹⁵ Srp-

¹² Ž. Đorđević, *Srpska narodna vojska 1861.-1864. godine*, 58.

¹³ F. Kanic, *Srbija*, knj. I, Beograd, 1985., 42-45; S. Stanojević, *Istorija srpskog naroda*, 369-370; Ž. Đorđević, *Čukur-Česma, 1862.*, Beograd, 1983., 235-240.

¹⁴ K. N. Hristić, *Zapisi starog Beograđanina*, Beograd, 1983., 213. On dalje zapisuje: “*U turskoj tekiji, koju samo jedna ulica rastavlja od naše policije, živeo je hodža sa ženom i ćerkom od 16-17 godina, a s njima je bilo tada onde još 4 do 5 ljudi, koji su se sklonili. Naši ljudi, bečari, podstreknuti i vođeni nekim Filipom Crnogorcem ili Hercegovcem, napadnu na ovu tekiju, pokušavajući da ulazak razvane, no Turci iznutra stanu pucati i braniti se. Filip sa 3-4 naša bečara uspenje se preko zida na krov, ovaj dignu i tavanicu razvane, pa unutra uskoče. Upravnik Barlovac, spazivši ovo, odmah je poslao nekoliko žandarma da hodžu i ostale spasu da ne izginu, no međutim je hodža ubijen, a kći mu zaklana. Bulu i one druge Turke žandarmi izvedu i u policiju dovedu i sklone*”.

¹⁵ A. Talundžić, *Defterdarova džamija*, Mak, br. 17, Novi Pazar, 1997., 78-79; *Isto*, Mak, br. 23, Novi Pazar, 1998., 51. K. Jeriček će o ovoj džamiji 1874. zapisati: “*Pored protestantske kapele beli se turska džamija sa minaretom, ali u ruševinama. Ova trošna džamija, sada tako tiha, doživela je jednu krvavu noć*”.

ska vlada je ovaj sukob iskoristila za radikalno sređivanje svih spornih pitanja s Portom, a posebice za iseljavanje muslimana iz Srbije, uključujući u to i Beograd.¹⁶

U Kanlidži, istanbulskom predgrađu, održana je u septembru 1862. godine međunarodna konferencija povodom rješavanja nastalih srpsko-turskih sporova. Uoči ove konferencije francuska i ruska vlada su načinile sporazum o zajedničkom istupanju u korist srpskih interesa.¹⁷ Knez Mihailo je pisao svom predstavniku na ovoj konferenciji Jovanu Ristiću neka instistira da se “*gradovi u Srbiji poruše*”, dodajući: “*Mrtvi uzao, koji između nas i Turaka postoji, neće se odrešiti, dokle se sa sabljom ne poseče*”.¹⁸ Konferencija je zaključena protokolom od 12 članova, po kome se Soko i Užice ruše, izuzimajući gradove, “*Turci izlaze iz Srbije od svuda, pa i iz varoši Beograda*”.¹⁹ Turska je jedino zadržala garnizone u četiri grada: Beogradu, Smederevu, Fetislam (Kladovo) i Šapcu. Muslimani, shodno odlukama međunarodne konferencije 1862. god. definitivno napuštaju prostore nekadašnjeg Beogradskog pašaluka.²⁰ Po prvom i šestom članu zaključaka konferencije odlučeno je da se muslimani imaju iseliti “*što je moguće brže*”. Odštetu za njihova pokretna i nepokretna imanja u Beogradu, u iznosu od devet miliona groša, trebala je Porti is-

¹⁶ J. Dajković, *Beograd i slučaj na Čukur česmi*, Godišnjak grada Beograda, knj. IV, Beograd, 1957., 314.

¹⁷ Lj. Aleksić-Pejaković, *Beograd u odnosima između velikih sila i Turske od Jedrenskog mira (1829.) do 1867. godine*, Godišnjak grada Beograda, knj. XIV, Beograd, 1967., 14-15; *Istorija srpskog naroda*, knj. V, tom I, 295; F. Saltaga, *Da li je genocid sudbina Bošnjaka?*, Sarajevo, 1996., 197.

¹⁸ R. Novaković, *Bombardovanje Beograda 1862.*, Beograd, 1953., 36-37; J. Dajković, *Beograd i slučaj na Čukur česmi*, Godišnjak grada Beograda, knj. IV, Beograd, 1957., 315.

¹⁹ Opšir. vidi: N. Hristić, *Pre pedeset godina. Čukur česma, Bombardovanje Beograda 3-5. juna 1862.* (preštampano iz “*Trgovačkog glasnika*”), Beograd, 1912., 3-85; J. Dajković, *Beograd i slučaj na Čukur česmi*, 316; B. Živković, *Predaja gradova 1867. godine u očima savremenika*, Beograd, 1967.; P. Luković, *Novinarstvo u Banskoj Hrvatskoj prema borbi Srbije za oslobođenje od Turaka 1862. i 1867.*, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 3-4, Beograd, 1979., 37-39.

²⁰ Opšir. V. Karić, *Srbija*, fototipsko izdanje iz 1887., Beograd, 1997., 508-509; *Bosanski pogledi 1960.-1967.*, London, 1984., 214-215.

platiti srpska vlada “u ime sviju naknada koje je imala da traži po protokolu Kanličke konferencije”.²¹

Beograd je početkom sedme decenije XIX stoljeća imao 730 muslimanskih, tri romska i 536 nemuslimanskih domova i 519 nemuslimanskih dućana. Ukupno je imao 2.328 zgrada, kuća, od kojih 1.486 “nesrpskih” i 842 srpske.²² Iz beogradske varoši je 1862. prešlo u tvrđavu više od 600 muslimana. Mnogi Srbi su došli veoma lahko do imanja u “okolini beogradske”.²³ Sudeći prema procjeni izvršenih dobara, u Beogradu je bilo malo imućnijih muslimanskih porodica i pojedinaca. Većina ih je bila srednjeg imovnog stanja, čija je imovina vrijedila od 10.000 do 40.000 groša. Naročito su bile oronule nekadašnje begovske kuće. Bojazan beogradskeg muhafiza “da se ondašnji Turci ne pokažu upornim naredbama Portinim” nije imala osnova, kao ni tanana nada stanovnika da će “đaur sve da popusti, malo-pomalo, te će ići opet po starom ćitapu”. Nakon pojedinačnog uslijedilo je masovno iseljavanje kada je Rašid-paši stigao ferman s odlukama Kanličke konferencije.

---

²¹ V. Čubrilović, *Odabrani istorijski radovi*, Beograd, 1983., 534; *Istorija Beograda*, knj. II, Beograd, 1974., 148-150. Odlazak iz Beograda uslijedio je nakon incidenta koji se sredinom juna 1862. desio na Čukur-česmi, kada su turski nizami ranili jednog srpskog šegrtu. K. Dimitrijević piše u “*Politici ekspres*” o tome “kako smo godinama učeni na pogrešnim istorijskim podacima” pa navodi primjer Čukur česme: “Značajan je podatak da 3/15 juna 1862. godine nije od turskih nizama bio ubijen nego samo teško ranjen srpski dečak-šegrt Sava Petković, kao što pokazuje njegov spomenik u Dobračinoj ulici, gde je uklesan čak i pogrešan datum zbivanja. Pravu, izvornu verziju o tom događaju, nasuprot kraljevskom namesniku Ristiću, na osnovu zapisa svog oca Nikole, tadašnjeg ministra unutrašnjih dela, objavio je u svojim uspomenama “*Zapisi starog Beogradanina*” Kosta N. Hristić. Posle tog događaja uslijedilo je tursko bombardovanje srpske varoši kao i niz diplomatskih aktivnosti, pa se prava istina o samo povređenom ali ne i ubijenom srpskom šegrtu, morala radi viših političkih ciljeva, zataškati”. Vid. opšir. “*Politika ekspres*”, Beograd, 31. decembar 1994. - 3. januar 1995.

²² V. Nikolić, *Turska dobra i stanovništvo u Beogradu u vreme bombardovanja 1862. godine*, Godišnjak grada Beograda, knj. IX-X, Beograd, 1962.-1963., 270.

²³ J. Dajković, *Beograd i slučaj na Čukur-česmi*, 325; V. Nikolić-Stojančević, *Etnička, demografska i socijalno-ekonomska struktura Beograda 1867. godine*, Godišnjak grada Beograda, knj. XIV, Beograd, 1967., 38-39.

U Beograd je već 13. septembra 1862. god. stigao jedan parni remorker s dva šlepa, unajmljen za 595 carskih dukata. Pošto su prethodno u Zemunu rasprodali preostalu stoku, 17. septembra je tim prvim većim transportom otišlo dosta muslimana za Lom Palanku, odakle su pješice trebali otići u Niš i okolna naselja. Remorker se ponovo vratio i 24. septembra je otišla grupa od 550 lica u Vidin; dva šlepa su otišla 2. oktobra, jedan sa 600 lica ponovo u Lom Palanku, a drugi sa 300 lica do Brčkog. Posljednji transport je 9. oktobra otišao u Vidin.²⁴ Rašid-paša, vođa borbenih beogradskih muslimana i ljuti neprijatelj Miloša Obrenovića, je najprije otišao u Bosnu i službovao u Sarajevu i Mostaru, zatim je bio okružni načelnik po Tesaliji i 1882. je umro u Istanbulu.

Vidosava Nikolić navodi da je pred iseljavanje iz Srbije muslimansko gradsko stanovništvo u Beogradu očigledno predstavljalo jednu osiromašenu gomilu stanovnika. Sjaj turskih beogradskih aga i begova ostao je tek kao blijeda uspomena u *“Alajbegovim”* i *“Ali Salih spahijinim”* oronulim i vlažnim zgradama i baštama. Na nekada znamenitu i bogatu beogradsku čaršiju, s poznatim zanatskim i trgovačkim dućanima, samo su podsjećali stari *“ćoškovi”* i sokaci oko Vidin-kapije, na Dorćolu i Šancu sa svojim iskrivljenim *“nastrešnicama”* i dućanima.²⁵ Zauvijek, osim onih u Beogradu, odlaze i muslimani iz Šapca, Smedereva, Užica. Iz Šapca je oko 568 muslimanskih domaćinstava iseljeno u Bosnu. Iz Smedereva su muslimani otišli, kako navode strani izvještači, pošto su se prijateljski rastali sa Srbima *“provevši uz čibuk posljednje sate po njihovim dućanima”*. Iz ovog grada je 500 lica iz 150 kuća austrijskim parobrodom 4. novembra otišlo u Vidin.²⁶

Nekoliko porodica kovača protjeranih iz Ivanjice molilo je kneza da ih ostavi jer su drugdje *“majstori nepoznati”*, te neće imati mušterija, prilažući svjedočenja deset ivanjskih opština o svojoj lojalnosti. Ipak su

²⁴ Ž. Đorđević, *Čukur-Česma*, 273.

²⁵ V. Nikolić, *Turska dobra i stanovništvo u Beogradu u vreme bombardovanja 1862. godine*, Godišnjak grada Beograda, knj. IX-X, Beograd 1962.-1963., 286-287.

²⁶ Ž. Đorđević, *Čukur-Česma*, 273. Također vid. H. Suljkić, *Iz prošlosti Smedereva*, Islamska misao, br. 141, Sarajevo septembra 1990.

i oni protjerani u Bosnu. "Ko bi zamislio kako je bilo i moglo biti hrišćanima i Srbima XIV, XV i XVI veka - pisao je Stojan Novaković, - može videti kako je opet bilo muslimanima i Turcima kad je hrišćanska sloboda počela povraćati se u zemlje nekad potlačene". Jedan broj muslimana koji se iselio iz Beograda osnovao je u blizini Istanbula selo istog imena. Iz Srbije se 1862. iselilo, po nekim podacima, oko 8.000 "Turaka", dok je preostalih nekoliko desetina hiljada sačekalo da 1867. krene na seobu iz Beograda i Srbije nakon predaje gradova Srbima.²⁷

Užice je u prvoj polovini XIX stoljeća bilo prava, i, pored Beograda, najveća "turska" varoš u Srbiji - "mali Carigrad" na Đetinji.²⁸ U Karađorđevim napadima grad je dosta stradao, a stanovništvo se iselilo u Bosnu.²⁹ Joakim Vujić je u svom "Putešestviju" zapisao da je 1826. Užice imalo "1.200 turskih kuća, 20 džamija i 80 srpskih domova".³⁰ Engleskog putopisca Andreja Arčibalda Patona je 1834. užički muslim obavijestio da grad ima "3.500 turskih i 600 srpskih kuća".³¹ Muslimansko stanovništvo iz okolnih sela se 1834. god. iselilo u Bosnu. Oni su potraživali prihode sa svojih ranijih imanja, ali ih nikada nisu ostvarili. Napuštena imanja su srpski seljaci prisvajali "bez odobrenja starješina", dok su kuće paljene.³² Vladimir Karić je pisao da je u Užicu 1844. bilo 3.697 "Turaka" i samo 707 Srba.³³

---

²⁷ V. Nikolić-Stojančević, *Etnička, demografska i socijalno-ekonomska struktura Beograda 1867. godine*, 25.

²⁸ H. Suljkić, *Prilog proučavanju prošlosti Užica iz osmanlijskog doba (1463.-1862.)*, Glasnik, Rijaset IZ u SFRJ, br. 1, Sarajevo, 1991., 42.

²⁹ H. Suljkić, *Prilog proučavanju prošlosti Užica iz osmanlijskog doba (1463.-1862.)*, 44.

³⁰ T. P. Vukanović, *Naselja u Srbiji u doba Prvog srpskog ustanka 1804.-1813. godine*, Vranjski glasnik, knj. XI, Vranje, 1975., 126-127.

³¹ Upor. S. Ignjić, *Užička nabija*, Beograd, 1961., 81-82; Ž. Ćirić, *Staro Užice u zapisima*, Titovo Užice, 1985.; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1997., 330.

³² H. Suljkić, *Iseljavanje Muslimana iz Užica u Bosnu 1862.* (u daljnjem tekstu: *Iseljavanje Muslimana iz Užica*), Glasnik, Rijaset IZ u SFRJ, br. 2, Sarajevo 1991., 161.

³³ V. Karić, *Srbija*, 695-696.

Zbog okruženja i neprestanih srpskih pritisaka grad je polovinom XIX vijeka bio izložen nemirima i propadanju. Kada su čuli za bombardiranje Beograda, Srbi su u Užicu pokušali da zauzmu gradsku tvrđavu.³⁴ U stalnim sukobima i incidentima između pravoslavaca i muslimana dočekane su i odluke konferencije u Kanlidži. Četiri dana po završetku ove konferencije u Užicu je 25. augusta izbio veliki požar. Požar su izazvali Srbi - "*verni ljudi*", da bi optužili muslimane kao navodne podmetače i podstrekivače stalnih sukoba. Ova akcija je izvedena po nalogu okružnog načelnika Pavla Đelmaša, odnosno srpske vlade. Požar je svojim razmjerama iznenadio i podmetače, ali je poslužio kao izgovor da se muslimani što prije isele iz Užica, shodno zaključcima konferencije u Kanlidži.³⁵

Ilija Garašanin, srpski predstavnik i Ali-beg, s turske strane, ubrzo su potpisali poseban ugovor da se "užički grad bez odlaganja raskopa, a delije isele u Bosnu". Već 18. septembra 1862. god. Užičani su upoznati sa "*voljom sultana*" i neminovnim odlaskom u Bosnu: "*U prvi mah mučno su čuli zapovesti, a za koju nigde ni sanjali nisu da će je doživeti, ali naposljetku pokoriše se*". Užičke hodže su se bunile, ali većeg odjeka nije bilo. Fatalna odluka je bila donijeta u dalekom Istanbulu, mimo njihove volje.³⁶

Evakuacija muslimana je otpočela u grupama. Srpski predstavnici su zatražili pomoć od rabadžija i kiridžija za iseljavanje muslimana, kažnjavajući one koji nisu pošli, i pored poziva, u akciju "*za izganjanje muslimana*". Iz požeškog sreza u ovoj akciji je učestvovalo 484 osobe, od kojih 348 s konjima i 136 s kolima. Lokalni Srbi su doveli stotine konja da bi transport mogao da krene. Savremenik Miladin Radović je to opisivao: "*Nije*

³⁴ F. Kanic, *Srbija*, knj. I, 590-510; Ž. Đorđević, *Srpska narodna vojska 1861.-1864.*, 68-69.

³⁵ Miladin Radović je u svojim memoarima požar ovako opisivao: "*Najveći deo varoši prekrpio je pepeo požara, obgorele glavnje i ruševine kuća. Zatrpane su i pogažene stare drvene česme na lule, nestalo je vrtova i voćnjaka, platane i jablanove opalio je požar. Pusta i otvorena zjapi velelepna Šehova džamija, i niko ne misli na turbeta, nišane i svetinje, niti se više svet kupi u Musalu punoj nekad zelenila, najljepšem kraju turskog Užica*" - cit. prema: S. Ignjić, *Užice i okolina 1862.-1914.* (u daljem tekstu: *Užice i okolina*), Titovo Užice, 1967., 18-19.

³⁶ S. Ignjić, *Užice i okolina*, 22-23.

dugo bilo dođoše naše rabadžije iz beogradskog, valjevske i kragujevačkog okruga, njih oko 700-800, te muslimani potovariše pokretnost, pa uz pratnju naše vojske odoše u nedodim".³⁷ Prva grupa od 400 osoba iseljena je 19. septembra. Druga grupa je brojala 600 osoba. Treći transport je otišao 28. septembra 1862. godine. Posljednji oproštaj od Užica napravile su muslimanke - "*mlade bule*" koje su se okupile u tužno kolo, ispred Bešlagića hana i sjetno zapjevale:

"Oj Užice, mali Carigrade,
Dok bijaše, dobar li bijaše".³⁸

Po zapisima Miladina Radovića rastanak je bio tužan i težak: "*sve je otišlo plačući*", dodajući "*uz pratnju naših vojnika odoše u nedodim*".³⁹ Muslimani iz Užica su mahom otišli ka Bosni, kao i drugim dijelovima osmanske države, prema Albaniji i Makedoniji.⁴⁰ Kada su krenuli put Bosne, čelo kolone je bilo na Kadinjači, a "*rep u varoši*". Srpska ih je vojska pratila pjevajući. Kad se opet staneš seliti- govorio je jedan "*era*" dojučerašnjim komšijama - "nemoj drugoga tražiti, no poruči meni da dođem da te opet selim"- na šta mu je muhadžir nevoljno odmahnuo: "*Vala, Vlaše, kako ste počeli, mučeno ćemo se i u Šamu zadržati*".⁴¹

³⁷ H. Suljkić, *Iseljavanje Muslimana iz Užica*, 162-163.

³⁸ Upor. S. Ignjić, *Užice i okolina*, 23; Lj. Stojanović, *Staro Užice, beleške i uspomene iz 1865-1878*, Glasnik Srpskog geografskog društva, Beograd, 1922., 157-176; H. Suljkić, *Iseljavanje Muslimana iz Užica*, 163; A. Musić - D. Suljić, *Izgon Muslimana iz Užica, "Oslobođenje"*, feljton, Sarajevo, 30. februar - 5. mart 1991.; "*Glas islama*", Novi Pazar, april 1998.

³⁹ Upor. S. Ignjić, *Užice i okolina*, 21; H. Suljkić, *Iseljavanje Muslimana iz Užica*, 163; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 331-332. E. Mušović, opet, pozivajući se na M. Radovića piše o "*dostojanstvenom odlasku*". O tome vid. E. Mušović, *Muslimansko stanovištvo Srbije*, 134.

⁴⁰ H. Suljkić, *Iseljavanje Muslimana iz Užica*, 164.

⁴¹ Ž. Đorđević, *Čukur-Česma*, 272. Ovaj detalj, ali vezan za iseljavanje iz Niša 1878. pominje i Milan Milićević u svojoj knjizi "*Kraljevina Srbija*", gdje na pitanje srpskog vojnika zašto idu, kad će Srbi za njima, muhadžiri odgovaraju: "*Ako - takav nam je k'smet. Mi ćemo napred u Šam, odakle su naši stari*". Šam je stari naziv za Damask. Ponavljanje ovakvih kazivanja u različitim vremenskim periodima svjedoči da su već bili stvoreni stereotipi oko onog što je pratilo iseljavanje muslimana.

Dio stanovništva iz Užica preselio se i u Priboj.⁴² Jedan od potomaka muhadžira opisivao je put od Užica u Bosnu: “Prešli smo drugog dana drinsku ćupriju kod Višegrada i domogli se bosanskih planina. I dok je stotine drugih familija zaostajalo putem, u varošima i kasabama nedaleko od Drine nadajući se valjda da će se jednoga dana moći vratiti u dragi zavičaj, naši su stari išli na zapad sve dalje i dalje, putovali su više od tri hefte, putem se odmarajući i po nekoliko dana. Htjeli su valjda uvjeriti sami sebe - da o nekom povratku u stari zavičaj ne bi trebalo ni pomišljati”.⁴³ Preseljavanje muslimana iz Užica Srbe je stajalo 30.588 groša. Užice je tada napustilo 2.917 odraslih osoba i 917 djece. Iza njih je u gradu na Đetinji ostalo 550 kuća.⁴⁴ Šta je sve ostalo iza njih, moglo se uočiti i iz opisa imanja spahije Ibrahima Hadžiahmetovića koji je samo u Užicu imao konak u kojem je boravio njegov harem i dvije kafane s miljkovima (placevima), pet bašti, dva voćnjaka, dva čaira i njivu vodenicu, jedan vodenički zakup i sedam placeva. Baštu je imao i u okolini, u Bugaru i na Zabučju. U Vilovini je imao dva voćnjaka, zemlju i još jedan vodenički zakup. Imao je sedam čaira u šest sela, i još šest voćnjaka u još šest drugih sela, ne računajući posjede u Požegi, Pljeskovu i okolini u sokolskom kraju.⁴⁵ Ilija Garašanin je 1. oktobra 1862. god izvještavao da je Užice “već očišćeno od Turaka”.

Najveći broj muhadžira iz Užica i Sokola naselio se u krajevima istočne i sjeveroistočne Bosne.⁴⁶ Sultan je iseljenike, za vrijeme od 14 godina, oslobodio od zaduženja prema državi i od slanja u vojsku. Za one

---

⁴² M. Lutovac, *Etničke promene u oblasti Stare Raške*, Glas SANU, CCCVII, Beograd, 1978., 219.

⁴³ Upor. M. Kazazović, *Ponovo muhadžiri*, “Preporod”, br. 3/586, Sarajevo, mart 1996.; H. Avdić, *Užički muslimani*, “Sandžak Bosna”, br. 28, Frankfurt/Main BRD, 9-16. januar 1997.

⁴⁴ Upor. S. Ignjić, *Užice i okolina*, 22-23; M. Imamović, *Pregled istorije genocida nad Muslimanima u jugoslovenskim zemljama* (u daljnjem tekstu: *Pregled istorije genocida*), Glasnik, Rijaset IZ u SFRJ, br. 6, Sarajevo, 1991., 680; H. Avdić, *Užički muslimani*, “Sandžak Bosna”, br. 29, Frankfurt/Main, BRD, 16-23. januar 1997.

⁴⁵ Lj. Simović, *Užice sa vranama*, Beograd, 1996., 127.

⁴⁶ E. Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1998., 95-96.

koji su se iselili u Bosanski ejalet osnovano je šest kasaba: Kozluk, Brezovo Polje, Šamac, Orašje, Orahovo, Kostajnica.⁴⁷ Lokalne vlasti su pravile planove da neke muhadžire nasele na konfisciranim imanjima Husein-kapetana Gradašćevića. Ruske diplomate iz Sarajeva su izvještavale svoje pretpostavljene da će se muhadžiri teško privići na obradu zemlje jer oni nisu bili zemljoradnici, već mahom gradsko stanovništvo.⁴⁸ U krajeve Zvorničkog sandžaka 1862. god. je prešlo oko 533 porodice sa 1.243 osobe. U Tuzlu je došlo 12 porodica, u Bijeljinu 23, u Brezovo polje 89, u Bosanski Šamac (Gornju Aziziju) 235, u Gračanicu 14, u Srebrenicu 22, u Donju Aziziju (Orašje) 132, i u Vlasenicu tri domaćinstva.⁴⁹ Zajedno s Užičanima, u Bosnu je stiglo i desetine porodica Cigana iz ovog grada.⁵⁰ Iako je bilo u početku planova da se u Sarajevu naseli oko 100 užičkih porodica, od toga se odustalo, pa se naselilo svega njih šest.⁵¹

⁴⁷ S. Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, II, Sarajevo, 1999., 1106.

⁴⁸ I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856.-1878.*, Sarajevo, 1988., 90.

⁴⁹ Š. Hodžić, *Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788.-1862. godine*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. II, Tuzla, 1958., 74-138; S. Ignjić, *Muslimanska imanja u Užicu*, u Zbornik: *Oslobađanje gradova u Srbiji od Turaka 1862.-1867.*, Beograd, 1970., 377-378; H. Suljkić, *Iseljavanje Muslimana iz Užica*, 166-167. U Tuzlu su došli Berbići, Čugurovići, Mandžići, Mukići, Prčići, Saračići; u Bijeljinu - Berberovići, Ćosići, Alibegovići; u Brezovo Polje - Tvice, Satarići, Bešlagići, Kukići; u Bosanski Šamac - Fisovići, Topalovići, Škiljići, Begići; u Orašje - Kabaklići, Ćosići, Drljače, Isići, Beširovići; u Srebrenicu - Begići, Malagići itd. Šaban Hodžić navodi spisak drugih muhadžirskih porodica 1881. u Tuzli pristiglih iz Srbije, u kome se, pored pobrojanih nalaze i porodice: Prgonić, Đulbegović, Bojadžija, Hasanović, Tabak, Ćulumarević, Golić, Julićević, Sipić, Kulinović, Ramić, Berbić, Ćosić, Džudžić, Sejdjić, Saletović, Buzadžić, Šebić, Drinjaković, Žilić, Tufekčić i druge. Opšir. Š. Hodžić, *Doseljavanje muslimanskih porodica u Tuzlu*, Glasnik, IVZ u SFRJ, br. 2, Sarajevo, 1979., 174-176.

⁵⁰ H. Suljkić, *Iseljavanje Muslimana iz Užica*, 165.

⁵¹ I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856.-1878.*, 91; M. Pelesić, *Bošnjaci na svjetskim ratištima*, Vojna biblioteka, Sarajevo, 1996., 67-68. Francuski konzul je izvještavao svoju ambasadu u Istanbulu da bi naseljavanje Užičana u Sarajevo moglo biti veoma štetno zato što Sarajlije i onako ne vole došljake i što bi naseljavanjem Užičana situacija bila još više pogoršana. Ruski konzul se, pak, zalagao da se Užičani nasele u neposrednoj blizini vilajetskih vlasti i stranih konzula, a ne u unutrašnjosti.

Iz Beograda se naselilo u Brčkom 15 porodica s 36 muških članova, u Orašju 134 porodice, a u gradačačkom srezu 25 porodica. Doseljenici iz Beograda su se bavili trgovinom i zanatima, iz Sokola zemljoradnjom i stočarstvom, a iz Šapca zanatstvom, ribarstvom i skeledžijskim poslovima.⁵² Po istraživanjima dr. Muhameda Hadžijahića 1862. god. preseljeno je i “nešto” pravih Turaka iz Beograda i Šapca u Orašje i neka druga bosanska naselja.⁵³

Nakon odlaska muslimana iz Užica bila je, shodno srpsko-turskom sporazumu, formirana posebna komisija za rješavanje imovinskih sporova između Muslimana i Srba, za prodaju muslimanskih imanja i likvidaciju njihovih dugova. Već po odlasku muslimana otpočela je pljačka njihove imovine. U jednom aktu užičkog načelstva stoji: “*kuće i ostale turske ograde, što su ovde posle požara i iseljavanja Turaka zaostale, povređuju naši ljudi, više manje otkidajući i odnoseći patose, tavane, vrata itd*”.⁵⁴

Iseljene Muslimane zastupao je Salih-efendija koji je nastojao da prodaje “*komad po komad*” njihove imovine, želeći da time postigne veću cijenu. Od toga nije bilo ništa. Izboru nije bilo mnogo. Srpski predstavnici su izvještavali kako su Turci tražili 95.000 dukata da bi, ubrzo, zahtjev sveli na samo 13.000 dukata. Najveći broj posjeda otkupila je užička općina novcem dobijenim u zajam od Uprave fondova, kupujući glavna muslimanska imanja, naročito ona u centru grada, kao jednu cjelinu.⁵⁵ U izvještaju okružnog načelstva o toku prodaje 5. oktobra 1865. stoji: “*Turci su prodali juče i danas našim ljudima još svojih placeva. Svi placevi kupljeni su tako jeftino, da bi se odmah za njih, ako ne još jedanput onoliko koliko je dato, a ono sigurno polovinu od toga dobiti moglo*”.⁵⁶ Imućniji građani su koristili svoj položaj i utjecaj da uzmu za sebe

⁵² E. Tihjić, *Protjerivanje muslimanskog stanovništva iz Beogradskog pašaluka i njegovo naseljavanje u Posavini*, u Zbornik: *Bosanska Posavina - dio cjelovite Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1994., 156.

⁵³ M. Hadžijahić, *O manjinskim etničkim skupinama u Bosni i Hercegovini u XVIII i XIX stoljeću, do okupacije 1878.*, Prilozi, br. 18, Sarajevo, 1981., 217.

⁵⁴ S. Ignjić, *Užice i okolina*, 24; H. Suljkić, *Iseljavanje Muslimana iz Užica*, 168.

⁵⁵ R. Poznanović, *Zapisi i sećanja o starom Užicu i poslednjim užičkim džamijama*, Užički zbornik, br. 9, Titovo Užice, 1980., 121.

⁵⁶ S. Ignjić, *Užice i okolina*, 25-26; Isti, *Muslimanska imanja u Užicu*, 379.

najbolje placeve. Kupovina imanja okončana je 1867. godine. Ubrzo je porušeno i preostalih sedam džamija u Užicu. Kamen sa Šehove džamije, najljepše džamije u ovom gradu, 1876. je iskorišten, između ostalog, za zidanje kafanskih klozeta. U narodu je ostalo vjerovanje da će onaj koji je to srušio biti proklet.⁵⁷

Sličnu sudbinu doživjeli su i muslimani iz grada-tvrđave Soko, u blizini Krupnja u jugozapadnoj Srbiji. Sokoljani su se dugo bunili, ne vjerujući da su tek tako, jednom odlukom iz Istambula, bili osuđeni da odu. Na svojim protestnim skupovima su, u nevjerici i očajanju, poručivali: “*Mi hoćemo da nam sultan dođe u Soko pa da nam kaže pošto nas je dao Vlasima*”, dodajući da oni ne priznaju cara koji ih šalje u “*surgun*”.⁵⁸ Pošli su tek onda kada je srpska vojska krenula na njih. Već 20. oktobra 1862. god. srpska štampa je pisala kako “*seljenje Srba ide svom kraju. Ženskinja i sva čeljad prebačeni su u Bosnu*”, kao i da preostale familije pojedinačno odlaze. Seoba u istočnu Bosnu je zahvatila i muslimane iz azbukovačkih sela: Gračanice, Aluge, Zakućana, Male, Donjeg Postenja, Peći, Laza, Kozla i Buče.⁵⁹ Stanovništvo koje je 1862. napuštalo Zvornik i Soko nije dalo da se vrijeđa: “*Ako vam je, biva, car dao da nas sa naših ognjišta krećete, nije dao da nas u obraz dirate; a obraz je poštenom čovjeku preči od samog života*” - govorio je stari Husein-beg Kavadarević, srpskom kapetanu Mići koji je nadgledao njihovo iseljavanje u Bosnu. I sam ih je ovaj srpski oficir žalio, bar na riječima, da su se oni tu izrodili “*i oni i njihovi dedovi i njihovi čukundedovi, nije lasno bolan, ostaviti svoju kuću, svoj zavičaj i svoje ognjište*”.⁶⁰

Početakom 1863. godine minirane su i onespobljene užička i sokolska tvrđava u prisustvu ruskih i engleskih vojnih komesara. U miniranju

⁵⁷ R. Poznanović, *Zapisi i sećanja o starom Užicu i poslednjim užičkim džamijama*, 126-127. Porodica Ilije Jokanovića, trgovca i kafandžije, koji je porušio ovu džamiju doista se ugasila. Iza njega je ostao sin koji se oženio ženom koja je ubrzo oboljela. Nije imao poroda. Ova bolesna žena je u trenucima depresije vikala i “*zvala sirotinju da svak dođe i uzme što je njegovo*”.

⁵⁸ Ž. Đorđević, *Čukur-Česma*, 272.

⁵⁹ *Azbukovica*, Ljubovija 1985., 142-143.

⁶⁰ Ž. Đorđević, *Čukur-Česma*, 272; R. Ljušić, *Tursko nasleđe u Kneževini i Kraljevini Srbiji*, 282.

sokolske tvrđave učestvovao je Petar Radojković, rađevski kapetan, bojeći se da se muslimani “*drugim fermanom*” ne vrate. Pri eksploziji sva je gradska unutrašnjost urušena: “Vele da su Turci sagledav ruševine grada i svojih domova gorko uzdahnuli i vrteći glavama rekli: “*Valah biva, i da nas Padišah povrati natrag, nemamo se gde skloniti, niti rašta vraćati u Soko*”.⁶¹ Srpski knez Mihajlo je u svojoj skupštinskoj besjedi 17. augusta 1864. konstatirao: “*Muslimani koji su živeli u Užicu i Sokolu, iseljeni su, a gradovi užički i sokolski porušeni su, ali ima još da se isele Turci iz Malog Zvornika i Sakara, a ima i Kastel da se digne*”.⁶² Imanja iseljenih prešla su u državne ruke.⁶³ Dok je Užice nastavilo da se ubrzano naseljava Srbima, da i dalje funkcioniра kao grad, varoš u Sokolu nakon rušenja nije više naseljavana. Glavni uzrok ovoj pojavi bio je u tome što je Soko zajedno s neposrednom okolinom od 11 sela, “*bio naseljen isključivo Turcima*”, pa je njihovim iseljavanjem prestao i život ovog grada.⁶⁴ Srpske vlasti su dozvolile ostanak samo onim muslimanima koji su prihvatili

---

⁶¹ V. Nikolić-Stojančević, *Rađevina i Jadar u neobjavljenim rukopisima Cvijićevih saradnika*, Beograd, 1975. 129. Ona navodi da je u Krupnju postojala džamija koju je “*Antonije Ivanović, sreski načelnik i pravnik, porušio i od njenog kamena sagradio sreske hapsane za vredne Rađevčane*”. Opisujući selo Baščaluci, učitelj L. Šopalović 1903. piše: “*Ime Baščaluci pričaju da je došlo otuda što su u staroj varoši u Loznici oko reke Šire stanovali Turci, čije su bašte bile na tom mestu gde je sad ovaj zaseok, i tu su bili veliki jabučnjaci, i kestenja je bilo dosta, pa kad su Turci isterani, onda doseljenicima Srbima nije bilo potrebno da krče šumu, već su imale gotovo zemljište sa baštama*”.

⁶² L. Ranke, *Srbija i Turska u XIX veku*, 488; M. Milićević, *Kneževina Srbija*, knj. I, Beograd 1876., 611. E. Durmišević piše da je upravo tada sultan iz Istanbula poslao svoj prilog za pravoslavnu crkvu koja se gradila u Sarajevu - opšir. “*Muslimanski glas*”, br. 38, Sarajevo 3. januar 1992.

⁶³ I. Hasan, *Iz prošlosti Loznice i njene okoline*, Islamska misao, br. 77, Sarajevo, 1985., 35. Autor navodi: “*Veli se, da su sela sokolske nahije: Haluge, Jagoštica, Pašina Ravan i Košnja imali najbolju zemlju za rad i rod. U više muslimanskih sela bila su jaka vrela*”.

⁶⁴ J. Nešković, *Tvrđave oslobođene od Turaka - Smederevo, Šabac, Kladovo, Užice, Soko*, u Zbornik: *Oslobođenje gradova u Srbiji od Turaka 1862.-1867.*, 561.

da se zovu Ciganima. Oni koji su ostali u Šapcu, Loznici, Ljuboviji, Malom Zvorniku, Krupnju prihvatili su to ime da bi opstali.⁶⁵

Ispražnjeni krajevi postaju veoma primamljivi za Srbe koji dolaze u Srbiju s različitih strana: sa Kosova, iz Sandžaka i Bosne i Hercegovine. Zakon o naseljavanju stranaca donijet u februaru 1865. godine, koji je potpisao knez Mihajlo, određivao je velike povlastice za doseljenike (besplatno dobijanje zemlje, kuće, stoke i određene količine hrane, zatim oslobađanje od poreza, vojne obaveze tokom izvjesnog perioda) što je izazvalo tako masovno doseljavanje da su ubrzo bila donijeta i neka ograničenja. Pokret je zaustavljen u jesen 1865. zabranom srpske vlade “*da se ne proređuje pravoslavno stanovništvo u još neoslobođenim krajevima*”.⁶⁶ Srbi su imali za cilj da se oslobađanjem od Turaka, liše što prije i svega što je tursko.⁶⁷ Bio je to ne samo potpuni obračun sa jednom državom nego i sa svime što je podsjećalo na nju. U tom smislu i sinhronizirane akcije koje su poduzimane bile su potpuno isključivog karaktera. Zadatak srpske politike je bio da, otimajući kamen po kamen od Turske, “*vaskrsne iz mrtvih nekadašnje svoje carstvo*”.⁶⁸ Takva retorika je, pored pobjede nad Turcima u korist “*istorijski srpskih zemalja*” podrazumijevala i širenje na račun drugih: Bošnjaka, Hrvata, Bugara i Albanaca.⁶⁹ “*Istraga poturica*” - bila je simbol pokosovskog zavjeta: ne dozvoliti narodnu tragediju držanjem i njegovanjem “*gube u torini*”.⁷⁰ U

---

⁶⁵ Upor. T. Đorđević, *Naš narodni život*, knj. 2, Beograd, 1984. 298; H. Jusufspahić, *Istočna dijaspora*, Glasnik, VIS u SFRJ, god. XLII, Sarajevo, januar-februar 1979., 293.

⁶⁶ R. Petrović, *Migracije u Jugoslaviji*, Beograd, 1987., 10.

⁶⁷ R. Ljušić, *Tursko nasleđe u Kneževini i Kraljevini Srbiji*, u Zbornik: *Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*, Beograd, 1997., 282.

⁶⁸ M. Ekmečić, *Nacionalna politika Srbije prema Bosni i Hercegovini i agrarno pitanje (1844.-1875.)*, Godišnjak Istorijskog društva BiH, X, Sarajevo, 1959., 198; S. Terzić, *Srbija i Grčka (1856.-1903.)*, Beograd, 1992., 118-119.

⁶⁹ “*Republika*”, br. 188, Beograd, 1-15. maj 1998.

⁷⁰ Ž. Trebješanin ističe tezu o “*identifikaciji sa agresorom*” te da je “*osobnost prevera u Srba... povezana sa izdajom, sa prihvatanjem vere tuđina, zavojevača, despota i krunika*” - opšir. Ž. Trebješanin, *Prevera u Srba psihološki motivi i smisao*, “*Književnost*”, br 11-12, Beograd, 1996., 1410.-1412.

nacionalističkoj literaturi XX stoljeća srpski knez Lazar, čiji kristoliki karakter zadobija izrazitu formu, sa svojim vitezovima-učenicima ponovo oživljava. Turci su izjednačeni s ubicama Isusa Krista, a Vuk Branković, “*unutrašnji Turčin*”, postaje simbol i pradjedovsko prokletstvo svih slavenskih muslimana.⁷¹ Srpska pravoslavna crkva je zabranjivala pobratimstvo među Srbima i “*Turcima*”.⁷²

Srbija je pravila plan da svi balkanski hrišćani istovremeno udare na Tursku. U tom smislu ona je u septembru 1866. god. sklopila savez s Crnom Gorom, u januaru 1867. s bugarskim revolucionarnim odborom, u augustu iste godine sa Grčkom, te savez s Rumunijom u januaru 1868. godine. Svi su ovi savezi predviđali zajedničku vojnu akciju protiv Turske.⁷³

Opisujući srpski nacionalni pokret od 1860. i njegovo “*patriotsko raspoloženje*” Jovan Skerlić se zadržava na “*kultu Crne Gore*” i na njegovom antipodu “*mržnji na Turke*”, slikajući ironično izraze mržnje protiv Turaka koji se nazivaju pogrdnim imenima - “*turskim skotom*” i “*azijskom kugom*”: “*Što god je bilo crnih boja njima su se slikali Turci, i nije bilo poroka i zločina koji se nisu njima pridavali*”.⁷⁴ Jedan od pripovjedačkih efekata bio je kako “hajduci noću udaraju na begove dvore, lepu zarobljenu Srpkinju spasu, a Turke sagoru u plamenu, ili kako srpski osvetnik iz tanke šešane skida hodžu s minareta... Omladinski pesnici su kanibalski raspoloženi prema Turcima. Jedan od njih nam priča kako se nada da u velikoj seči i istrebljenju Turaka “*nijedan dušman*” neće “*osta-*

---

⁷¹ M. Sells, *Vjera, historija i genocid u Bosni i Hercegovini*, Glasnik, Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, br. 1-2, Sarajevo, 1998., 93-94; također vidi radove: V. Jerotić, *Prelaženje u drugu veru kao vid identifikacije sa agresorom*, *Balcanica*, XXV, br. 2, Beograd, 1994., 19-22; Isti, *Otkud prevere u balkanskih naroda*, “*Književnost*”, br. 11-12, Beograd, 1996., 1406.-1409.

⁷² *Stav Muslimana Bosne i Hercegovine u pogledu nacionalnog opredjeljenja*, studijski izvještaj, Fakultet političkih nauka u Sarajevu - Institut za društvena ispitivanja, Sarajevo, 1970., 113.

⁷³ S. Jovanović, *Sabrana djela*, tom III, Beograd 1990., 448; S. Terzić, *Srbija i Grčka*, 118-119, 134-135.

⁷⁴ Upor. L. Perović, *Mitomani bi da vide korenje na granama*, “*Danas*”, Beograd, 18. februar 1999.

ti živ”.⁷⁵ Budući da je zmija bila demonska životinja, narodni pjevači su izjednačavali “*Turke*” sa zmijama, davajući borbi protiv njih mitološki karakter.⁷⁶

Iako je Srbiju napustilo gradsko muslimansko stanovništvo, a ostala samo turska vojska po gradovima, ni ona se nije mogla više podnositi, navodi Slobodan Jovanović. Nastavljeni su pritisci srpske strane na Portu da i vojska napusti gradove, uz stalno isticanje da opasnost za mir ne dolazi od Srba već zbog prisustva turskih garnizona.⁷⁷ Turska je, opterećena brojnim unutaršnjim slabostima, bila prisiljena da vodi politiku stalnih ustupaka. To je konačno dovelo i do ispunjenja srpskih ciljeva.⁷⁸

U Istanbulu je 1867. god. sultan izdao ferman o predaji Srbima Beograda, Smedereva, Šapca i Kladova. Ali Riza-paša, posljednji osmanski komandant beogradske tvrđave, simbolično je 24. aprila 1867. god. predao knezu Mihajlu ključeve Šapca, Beograda, Smedereva i Kladova koje je sultan “*povjerio*” na “*čuvanje*” knezu: “Ja sam sada za shodno našao, da se uprava označenih gradova tebi (knezu - prim. S. B.), i srpskoj vojsci poveri, s tim, da se pored moje carske zastave, vije i srpska zastava... Obznanjujući ovo rešenje kojim se uprava tih gradova na označeni način tebi poverava, pridodajem, da se ima prethodno iskati od moje vlade saizvoljenje, kad bi se imala na njima preduzeti kakova preinačenja”.⁷⁹ Dan kasnije Ali Riza-paša je napustio Beograd s posljednjim odredom turske vojske. Tim povodom su beogradske novine pisale: “*Tako, dakle, svršismo konačno rastanak naš s Turcima na današnjem, pameti dosto-*

---

⁷⁵ Upor. J. Skerlić, *Omladina i njena književnost (1848-1871.)*, Beograd, 1925, 180-181; *Stav Muslimana*, 13-15; A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo, 1969., 30-31; O. Zirojević, *Kosovo u kolektivnom pamćenju*, u Zbornik: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Beograd, 1996., 220-221.

⁷⁶ O. Zirojević, *Turci u našem ogledalu*, u Zbornik: *Etnički odnosi Srba sa drugim narodima i etničkim zajednicama*, Beograd, 1998., 108-109.

⁷⁷ S. Jovanović, *Sabrana dela*, tom III, 447.

⁷⁸ Vidi feljtone: S. Bandžovića, *Muhadžirska balkanska golgota krajem XIX stoljeća*, “*Has*”, Novi Pazar, juli 1996.; *Muhadžirska bespuća krajem XIX i početkom XX stoljeća*, “*Sandžak Bosna*”, Frankfurt/Main, BRD, decembar 1996. - januar 1997.

jnom danu, na kome u celoj Srbiji više nema ni jednog Turčina".⁸⁰ Na Kalemegdanu je, pored sultanove, postavljena i srpska zastava. Ona je konačno skinuta 20. juna 1876. kada su nakon ustanka u Bosni i Hercegovini, Srbija i Crna Gora ušle u rat sa Turskom.⁸¹

Iseljenici iz Srbije naselili su se na teritoriji Bijeljine, Janje, Kozluka, Zvornika, Srebrenice, Vlasenice, Brčkog, Kladnja, Tuzle, Gračanice. Muhadžiri osnivaju tada nova naselja: Brezovačko Polje, Gornju Aziziju (Bosanski Šamac), Donju Aziziju (Orašje).⁸² Naselja su građena sa širokim, pravim ulicama. Između njih je ostavljan prostor za trgove, bašte i džamije. Jedan broj muslimana iz Smedereva, Kladova i Beograda otišao je u Rumeliju, u Vidin i Niš, dok su neki prelazili i Bosfor, nastanjujući se po anadolskim varošima. Turska država je bila primorana da brzo prihvati brojne muhadžire i da im odredi nova boravišta. Svako se morao naseliti tamo gdje mu je određeno, što je izazivalo nezadovoljstva iseljenika, ali nisu imali izbora.⁸³ Na Drini, prema Srbiji, osnovan je i Kozluk. Naseljavanje je vršeno i na tačkama prema austrijskoj granici. Muhadžirima pristiglim u Orašje napravljene su kuće srazmjerne broju članova porodice. Trgovcima i zanatlijama su podignuti dućani. Uz svaku kuću dato je po pet dunuma zemlje. Uvedena je i isplata dnevnic (jevmija) u iznosu od po jedan groš po osobi. Dospeljenici su bili oslobođeni i vojne obaveze u narednih 20 godina, tj. do 1882. godine.⁸⁴ U Šamac su u ljeto 1863. god.

⁷⁹ Lj. Aleksić-Pejaković, *Beograd u odnosima između velikih sila i Turske*, 18.

⁸⁰ R. Novaković, *Bombardovanje Beograda 1862*, Beograd, 1952., 41. K. N. Hristić piše: "Beogradski grad, pre nego što se naša vojska u njemu smestila, valjalo je očistiti i kasarne dezinfikovati od silnoga gada i đubreta turskoga" - opšir. K. N.

⁸¹ Upor. *Istorija novog veka*, knj. I, 416; J. Dajković, *Beograd i slučaj na Čukur česmi*, 325; Lj. Aleksić-Pejaković, *Beograd u odnosima između velikih sila i Turske*, 18-19; R. Novaković, *Bombardovanje Beograda*, 41; J. Malićević, *Istorija predaje turskih gradova u Srbiji srpskoj vladi 1867. godine*, u *Zbornik: Oslobođanje gradova u Srbiji od Turaka 1862.-1867.*, 248; *Istorija Beograda*, II, 153; F. Kanic, *Srbija*, I, 47; M. Imamović, *Pregled istorije genocida*, 681.

⁸² Upor. I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856.-1878.*, 90-91.

⁸³ Š. Hodžić, *Doseljavanje muslimanskog stanovništva u Tuzlu*, 176.

⁸⁴ M. Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, Sarajevo, 1990., 123. Hristić, *Zapisi starog Beograđanina*, 507-508.

došli muhadžiri iz Beograda. U početku su stanovali pod čadorima, dok im država nije izgradila kuće. Već godinu dana kasnije ovaj grad je imao 350 kuća i 2.000 stanovnika.

Izgnanim muslimanima iz Beogradskog pašaluka je oduzeto, pored milion hektara obradive zemlje, koja je potom podijeljena naseljenicima pristiglim iz hercegovačko-crnogorskih brda, i oko 100.000 građevinskih objekata (kuća, zanatskih radnji i sl.). Uništeno je oko 600 sakralnih objekata i opljačkano oko 300.000 grla stoke.⁸⁵ Dr. Ejup Mušović navodi kako je izvjesno da je: *”malo ko imao tako tragičnu istoriju i sudbinu kao što su je imali Muslimani Srbije. Oni su, poput Hazara, nestali zajedno sa celokupnom baštinom, sa svim onim što su imali, kao da nisu ni postojali”*.⁸⁶ Vasa Čubrilović je navodio da se 1867. god. brišu posljednji tragovi *”turskog gospodstva u Srbiji”*.⁸⁷

Nastalo je doba frontalnog uništavanja tragova jedne višestoljetne kulture i obilježja naroda koji joj je pripadao. S promjenom strukture stanovništva u Srbiji, otpočele su promjene i življenja i običaja. Savremenici će zapisati da se turski jezik više ne čuje nigdje, grčki vrlo rijetko, a *”srpski se čisti i ispravlja svaki dan. Kuće, dućani, zanati, odelo i običaji, sve se to udešava prema onom što se vidi na zapadu, na ime, u*

---

⁸⁵ M. Memić, *Bošnjaci-Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, Sarajevo, 1996., 176. Ovu brojku treba primiti s rezervom. M. Memić na istoj stranici navodi da je u Beogradskom pašaluku početkom XIX stoljeća bilo oko 368.000 stanovnika. U 38 varoši ovog pašaluka, po istim navodima, 65% stanovništva činili su muslimani. On potom navodi da je u periodu 1862.-1867. iz Beogradskog pašaluka izgnano oko 50.000 muslimana sa oko 300.000 članova porodice.

⁸⁶ E. Mušović, *Muslimansko stanovništvo Srbije*, 177.

⁸⁷ V. Čubrilović, *Odabrani istorijski radovi*, 543-545. Svetozar Marković piše: *”Očevidno srpski narod nije priznavao nikakvo pravo svojim ”sugradanima” Turcima - članovima iste države - da žive na srpskoj zemlji. Srpski narod je išao prosto da istrijebi Turke. To se pokazalo docnije u srpskim ustancima, gde su Srbi ubijali Turke koji su im se na veru predali. Spram Turaka Srbi su imali osobite pojmove o pravu i moralu. ”Savest” kao da ih nije nimalo grizla da učine ma kakvo zlo delo po savremenim našim pojmovima, samo da se osvete za nasilja koja su Turci vekovima počinili. Krađu, otimanje i ubistvo, samo kad se učini spram Turcima, u mirno vreme kao i u ratu, smatrali su kao moralna dela”* - cit. prema: S. Marković, *Srbija na istoku*, Beograd, 1946., 40.

najbližem susedstvu".⁸⁸ Rovinski koji je 1868.-1869. putovao Srbijom primijetio je da ima kod Srba "*mnogo netrpeljivosti prema svemu stranom*"; govoreći dalje o protjerivanju muslimanskog življa, o propadanju njihovih posljednjih džamija u Beogradu i zatiranju tragova njihove kulture, kao i tragova prisustva drugih naroda i drugih kultura koji su se našli na tim prostorima.⁸⁹

Prema podacima ruskog konzulata u Sarajevu, iz Srbije je zaključno 1867.-1868. prešlo u Bosnu oko 30.000 muslimana.⁹⁰ Po popisu iz 1874. u Srbiji je bilo 1.003.900 stanovnika. Od toga je bilo tek 140 muslimanskih porodica koje su ostale da žive u Malom Zvorniku i Sakaru. U Malom Zvorniku su, pored starosjedilačkih porodica Alića, Ćorića, Imširovića, Demirovića, živjele i muhadžirske porodice Beganovića, Đonlića, Kržavića, doseljenih iz krupanjskog kraja iz kojeg ih je 1824. god. protjerao rađevski kapetan Tešman Soldatović, zatim Hasančevića iz Doboja, Hrnjića iz Osata, Jakubovića iz Uzovnice (doseljenih nakon 1834.), Kokorovića iz Petarca (1834.), Kujundžića iz Loznice, Osmaklića iz Veleša, Veleđarevića iz Bosne i druge. U Sakaru su živjele porodice Čolaka došle s Batara u Brasini, Duraka iz Krupnja, Hadžiefendića iz Užica -

---

⁸⁸ M. Teodosijević, *Poznavaoči turskog jezika kod Srba*, Orijentalistika, Zbornik radova, Filološki fakultet, Beograd, 1997., 53.

⁸⁹ M. Karaulac, *Laž nacionalnih mitova*, "Vreme", br. 415, Beograd, 3. oktobar 1998. Srpski književnik Milan Milićević će zabilježiti 1871. u svom dnevniku koji će ostati najvećim dijelom neobjavljen: "*Ne mogu naši potomci znati istinu o nama jer je mi i ne kazujemo nego ono izlažemo što nam podmiruje trenutni, jadni račun*". M. Ekmečić je kao netačne odbacivao tvrdnje Hansa Kohna (*Pan-Slavism. Its History and Ideology*, Notre Dame, 1953., 57) da su Srbi bili "*mnogo zaostaliji čak i od turskog režima*" pošto su bili ljudi "*patrijahalne jednostavnosti... i primitivne brutalnosti*", smatrajući da je unutarnja struktura društava (ako se izuzmu željeznice i pomorske veze) bila kod balkanskih Slavena razvijenija nego u matičnom dijelu Turske; upor. M. Ekmečić, *Spoljni faktor u procesu sazrijevanja balkanskih revolucija 1849.-1879. godine*, JIČ, br. 3, Beograd, 1964., 27-30.

⁹⁰ Upor. I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856.-1878.*, 91; P. J. Cohen, *Srpski tajni rat. Propaganda i manipulacija historijom*, Sarajevo, 1996., 260, (Pogovor M. Pelesića). Dr. Ibrahim Tepić piše da ovaj podatak treba uzeti svakako s rezervom "*jer još uvijek ne postoje dokumenti koji bi ih mogli potvrditi*".

potomci užičkog muftije Ahmed-efendije, Mujkića iz Tepavaca, Mustafaća (Šahmana) iz Donje Krupine, Šrndića iz Kučevaca.⁹¹

Ejup Mušović ističe da je u Srbiji “*sve što je bilo muslimansko, sve što je podsećalo na duge godine turske dominacije - gonjeno. Tu milosti niti alternative nije bilo. Muslimanske gradske četvrti, stambeni objekti, džamije i druge bogomolje, sve sakralne i profane institucije, bili su i bukvalno srađene sa zemljom. Od tako brojnih muslimanskih grobalja u Srbiji nije ostalo ni pomena tako da su nišani-nadgrobni spomenici, postali arheološki rariteti*”.⁹² U Srbiji su tokom XIX stoljeća bile izvedene planske akcije s ciljem da se muslimani isele. Dr. Radoš Ljušić, pak, smatra da su muslimani protjerivani zato što nisu htjeli Srbiju prihvatiti kao svoju državu, kao i zbog muslimanske odlučnosti da se ne pokore zakonima sekularne države, ustvrđujući da su oni eventualno opstali, kako bi morali priznati i prihvatiti da su srpskog porijekla.⁹³ Cijeli taj proces je tekao postepeno, ali sigurno, i završen je onako kako je bilo i planirano: definitivnim nestankom ovog stanovništva s osmom decenijom XIX stoljeća.

Komadanje teritorija koje su naseljavali muslimani na Balkanu i pojava novog, užeg, definiranja identiteta naroda dovela je do diskontinuiteta i fragmentacije svijesti muslimana tog regiona. Njihova historijska svijest nije bila kondenzirana i generacijski prenošena. Ta fragmentacija se manifestirala i u odsustvu svijesti o međusobnoj povezanosti sudbina muslimanskih grupa. Muslimani su se vidjeli samo kao pripadnici zasebnih vjersko-etničkih skupina, čija se historija nije doticala ostalih muslimana na Balkanu.⁹⁴

⁹¹ Opšir. I. Hasan, *Islamski spomenici u Malom Zvorniku*, Islamska misao, br. 46, Sarajevo, oktobar 1982.

⁹² E. Mušović, *Muslimansko stanovništvo Srbije*, 174-175; “*Has*”, br. 12, Novi Pazar, decembar 1995.

⁹³ R. Ljušić, *Suze sultana Sulejmana Drugog*, “*Politika*”, Beograd, 6. februar 1993. Krajem XX stoljeća još su srpski seljaci oko Rudnika i Gornjeg Milanovca šaptom pominjali velika “*turska groblja*” zatrpana prilikom izgradnje Ibarske magistrale. Opšir. J. Vučićević, *Tajna turskih grobova*, “*Glas javnosti*”, Beograd, 14. decembar 2000.

⁹⁴ F. Karčić, *Muslimani Balkana na pragu 21. vijeka*, Znakovi vremena, br. 9-10, Sarajevo, 2000., 213.

Srpska, kao uostalom i crnogorska, makedonska i bugarska historiografija, pod balastom politike i ideologije, imaju poseban odnos prema iseljavanju muslimana, bez obzira na njihovo etničko porijeklo, posmatrajući ga u sklopu stvaranja svojih nacionalnih država i oslobađanja od višestoljetne osmansko-turske uprave, što je ujedno podrazumijevalo i njihovo odstranjivanje. Duh koji je vladao u tim društvima utjecao je i na historiografiju. Iracionalni nacionalizam je od historiografije pravio instrument svoje politike, a historičari su postajali logistička podrška nacionalističke ideologije prožete ksenofobijom.

Safet Bandžović

EMIGRATION OF THE MUSLIM POPULATION FROM THE PRINCIPALITY OF SERBIA TO THE BOSNIAN VILAYET (1862-1867)

Abstract

During the 19th century, a programme of action was implemented in Serbia intended to bring about the emigration of the Muslims. The whole process was slow but sure, and ended as planned: by the eighth decade of the 19th century the Muslim population had finally disappeared from the country. A significant proportion resettled in areas throughout Bosnia. When the centuries-long process of emigration of the Muslim population from the region of present-day Serbia is observed from a critical distance in time, the impression is of further unease at its perniciousness, mass nature and fatalism. In this context, with the mention of numerous cities and settlements which the muhajirs left for good, and a consideration of the changes to the ethnic map, forming an exceptionally complex mosaic, the continuity of the policies that resulted in the number of Muslims being continually reduced becomes markedly evident; policies that called, in fact, for the Muslims as an allegedly alien element to disappear completely, by assimilation, expulsion and exile, or reduction to an anonymous religious minority statistical group without a future.